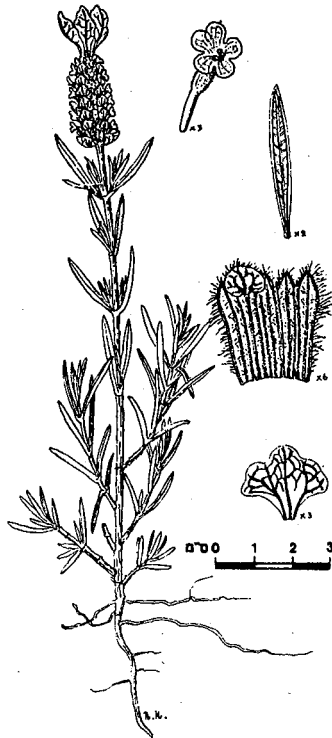

אזוביון דגול *Lavandula stoechas* L.

גד פולק

אזוביון דגול (משפחת השפתניים), הוא אחד מתוך 30 מינים שבסוג אזוביון ואשר מתוכם מופיעים בארץ שלושה מינים. שני המינים האחרים הם אזוביון שעיר *L. Pubescens* ואזוביון מדברי *L. coronopifolia*, הגדלים בחבלים המדבריים של הארץ. בתרבות גדל בארץ גם האזוביון הרפואי *Lavandula officinalis* שיש לו שימושים ברפואה, בקוסמטיקה ובתיבול מאכלים (פוטיבסקי, דפני, 1979). גם מיני חבר של האזוביון ובכללם אזוביון דגול שימשו ומשמשים לאותן המטרות הודות לחומרים הארומטיים המתנדפים מן העלים. לפי פולונין והקסלי (Polunin & Huxley, 1978) הוא היה ידוע בעבר כצמח רפואה וגם כיום משתמשים בו ברפואה האיטלקית. בצרפת משתמשים בו לבישום מצעים וכדי להרחיק עש מאריגים.

אזוביון דגול

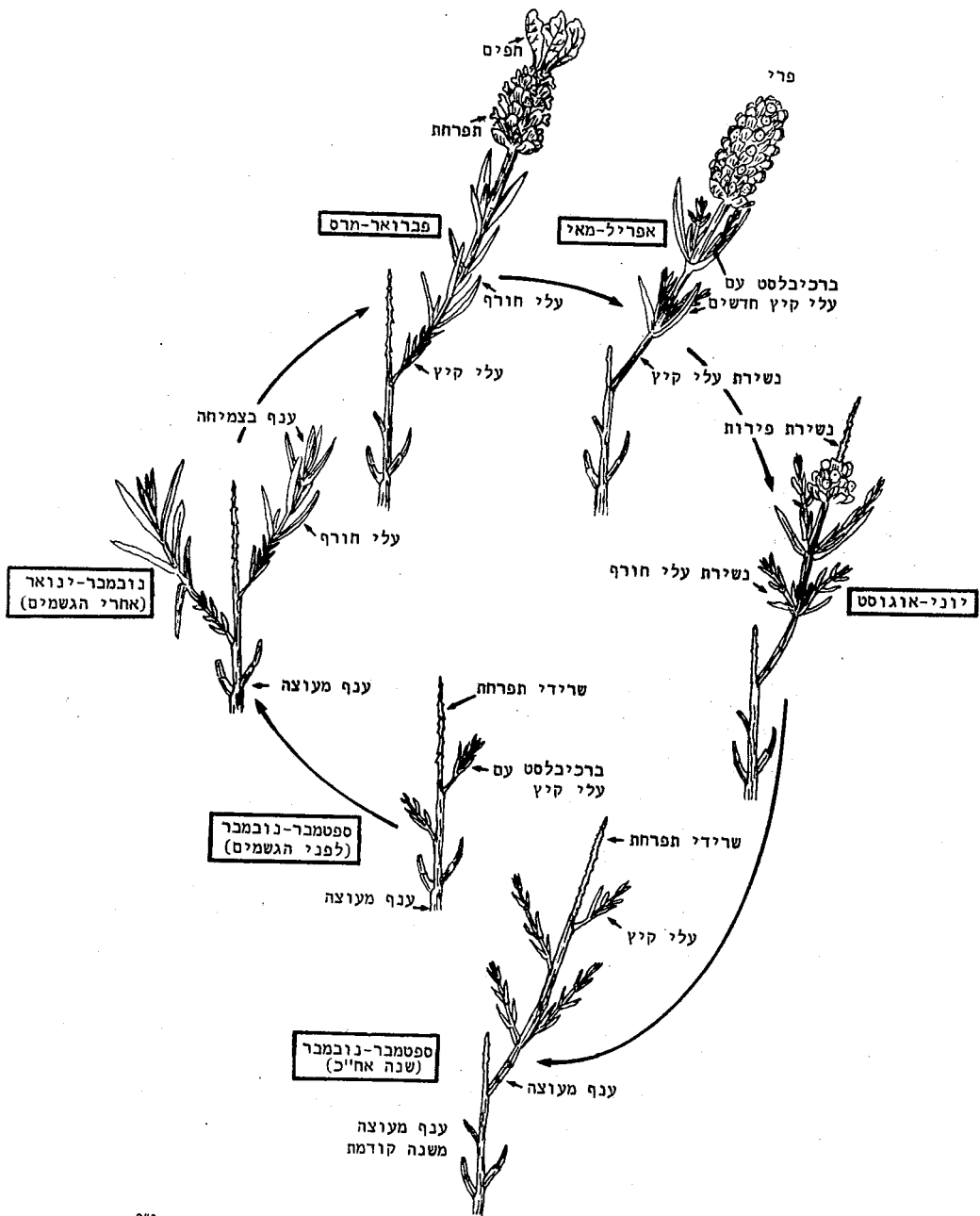
תיאור הצמח ומחזור החיים

אזוביון דגול הוא בן שיח שחלקיו הבסיסיים מעוצים וגבהו מגיע ל-30-50 ס"מ (Feinbrun, 1978). בתצפיותינו נתקלנו לא אחת גם בפרטים גדולים בהרבה שגבהם הגיע ל-60-80 ס"מ. במחזור החיים של האזוביון הדגול קיימים שני מופעים עונתיים ברורים בדומה לבני-שיח ים-תיכוניים רבים אחרים בארץ. במופע החורפי-אביבי מתרחשות הפעילות הוגטטיבית והפריחה ואז נושא הצמח עלי חורף גדולים יחסית. בקיץ, קטן הנפח המטמיע והצמח נושא אז עלי קיץ קטנים בלבד. תיאור סכמטי של מחזור שנתי בענף מייצג של אזוביון דגול מופיע להלן באיור מס' 1.

בסתיו, בחודשי ספטמבר-נובמבר לפני רדת הגשמים, נושאים הענפים המעוצים הקיצוניים מקבצים של עלי קיץ קטנים המחוברים לענפים מקוצרים (ברכיבלסטים). אורכם של עלים אלה מגיע עד ל-5 מ"מ ורחבם כמילימטר. בקצות הענפים המעוצים נראים שרידי התפרחות מהעונה הקודמת שמהן שרד רק הציר המרכזי. הפירות שנשרו מהציר הזה מצויים עתה על הקרקע בקרבת צמח האם. מיד לאחר רדת הגשמים הראשונים מתחיל הבלבוב. הברכיבלסטים מתחילים לצמוח ולהתארך מקדקדיהם תוך שהם מנצים עלי חורף גדולים בעמדה נגדית שארכם מגיע ל-15 מ"מ ומעלה. צמיחת ענפים אלה יכולה להגיע עד 10 ס"מ. בקצות הענפים הללו מתפתחים ניצני התפרחות, שהופעתם בסוף ינואר ובתחילת פברואר מציינת את סיום צמיחת החורף של הענף.

הפריחה מתחילה בראשית פברואר ונמשכת עד ראשית מאי. התפרחות הן שבליים צפופות של פרחים דו-שפתניים קמעה, סגולים כהים עד שחורים. בראשיתן מופיעים 2-4 חפים לילכיים-סגולים המתנוססים כעין דגל (מכאן גם שמו של האזוביון הדגול). באפריל ובמאי מתחילים להתפתח ענפים מקוצרים חדשים בתוך עלי החורף. ענפים חדשים אלה נושאים את עלי הקיץ החדשים. תוך כדי כך נושרים עלי הקיץ הישנים מן העונה הקודמת שבבסיס הענף. הענף הנושא את עלי החורף מתחיל להתעצות והתעצות זו מתגברת בהמשך הקיץ. בסוף מאי מתחילה כבר נשירה גם של עלי החורף. כד בכד מבשילים אז הפירות בתפריות שהתפתחו מן התפרחות. הפירות הם 2-4 אגוזיות העטופות בגביע.

בחודשי הקיץ, יוני-אוגוסט, נושרים עלי החורף, הענפים מתעצים ומתחילה התפוררות התפריות והפירות מתחילים בנשירה הדרגתית אל מתחת לנוף הצמח. בסוף התקופה מצוי שוב הצמח עם מקבצים של עלי קיץ קטנים היושבים על גבי ענפים מעוצים.

י"ז

הריבוי

אין בידינו נתונים על המאבקים הטבעיים של אזוביון דגול, אך אוכלוסיות מישור החוף זוכות לשפע של ביקורים של דבורת הדבש מן הכוורות הרבות הפזורות באזור. הפוריות היא תקינה וממרבית הפרחים מתפתחות אגוזיות פוריות. בתנאי שדה מוצאים בעונת הנביטה לאחר הגשמים הראשונים נבטים רבים המתפתחים בצל שיחים בוגרים. אלה מתנוונים לרוב לאחר שנת חיים אחת בה הספיקו לצמוח לגובה של 5-8 ס"מ ולשאת עד 5 זוגות עלים. כנראה שמרבית הצמחים מתים בגלל התייבשות שכבת הקרקע העליונה בקיץ ועקב תחרות מצד צמחי האם. סביר להניח שבפינות מתאימות באתרים חופשיים מתחרות נוצרים סיכויים להמשך התבססות הנבטים ולהתפתחות צמחים בוגרים. בניסויי הנבטה סטנדרטיים במעבדה נמצאו אחוזי נביטה שהגיעו לסדר גודל של 50-70%, תוך השנה הראשונה לאחר הנשלת הזרעים. אין עדויות מן השדה לריבוי וגטטיבי וכנראה שתחלופת הפרטים באוכלוסיות מותנית בריבוי מזרעים בלבד. עדיין אין בידינו נתונים ברורים על כושר ההתחדשות מגדמים, במיוחד לאחר שריפה. אוכלוסיות יפות אחדות של אזוביון דגול גדלות בשטחים שנשרפו בזמן כלשהו בעבר הלא רחוק. אנו מניחים שהשריפה יצרה אולי תנאים משופרים לנביטה או להתבססות נבטים בעקבותיה. האפשרות של התחדשות מגדמים שרופים נמצאת עתה במעקב ועדיין אין מסקנות.

תפוצה גיאוגרפית, בתי-גידול ודרישות אקולוגיות

האזוביון הדגול הוא מין כללי ים-תיכוני הגדל כמעט בכל ארצות הים התיכון. בארץ מוגבלת תפוצתו למישור החוף ולכתם קטן במורדות החרמון. האוכלוסיות הקרובות ביותר לאוכלוסיות הארץ מצויות בדרום לבנון.

איסופי העשבייה של האוניברסיטה העברית בירושלים שנעשו ברובם בין השנים 1920-1960 במישור החוף מספקים לנו את הנתונים הבאים על תפוצתו בארץ: בעמק עכו נאסף הצמח בסביבות ראש הנקרה ונהריה (=לימן?), בשרון הוא נאסף בפרדס חנה, חדרה, בית-ליד, כפר יונה, תל צור, אילנות, תל מונד, רעננה, עין חי (כפר מל"ל), הרצליה, מגדילאל ופתח תקוה. מאזור פלשת מצויים פרטי עשבייה שנאספו ברמת גן, שכ' בורוכוב, ראשון לציון, נחל רובין (שורק), נס ציונה ורחובות.

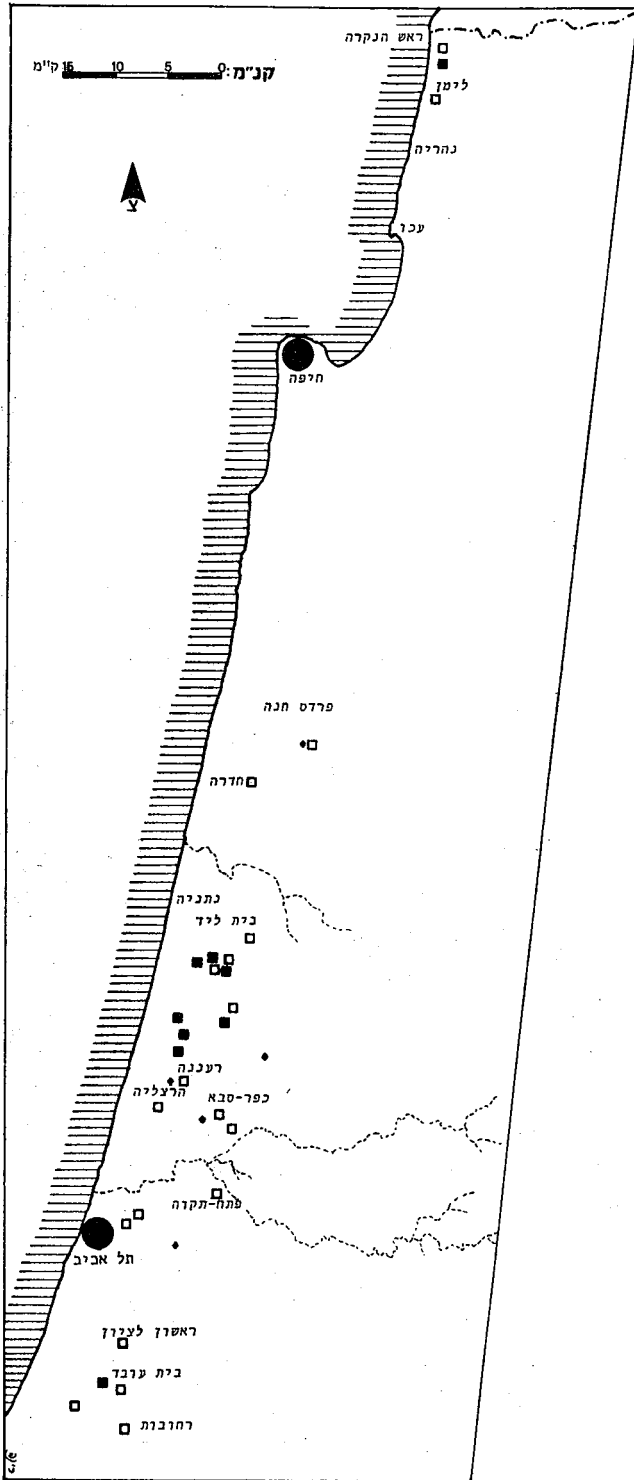
מפירוטים מאוחרים יותר (פז, 1981) ומן הסקרים שנערכו במישור החוף על ידינו בשנים האחרונות, מתברר שקיימות אוכלוסיות נוספות של אזוביון דגול: מעמק עכו ידועה האוכלוסיה של שמורת לימן; מהשרון - גוש חרוצים - בני ציון, הדסים, שמורת תל יצחק ורמת הכובש; מפלשת - אוכלוסיית בית עובד (נמסר על-ידי י. שקולניק).

מפה מס' 1 מסכמת את הנתונים על תפוצת האזוביון הדגול במישור החוף. מתברר שאוכלוסיות אחדות שהיו קיימות במחצית הראשונה של המאה נכחדו, כנראה עקב היעלמות הצומח הטבעי בכללו (רמת גן, שכ' בורוכוב, פתח תקוה, מגדילאל, רעננה, חדרה, רחובות, נס ציונה ועוד). האוכלוסיות שנתגלו מאוחר יותר אינן מעידות בהכרח על התפשטות והופעה חדשה. סביר שהן היו קיימות גם קודם לכן, אך הן לא זכו לאיסוף ולתייעוד בעשבייה. אין ספק, איפוא, שקיימת מגמה של צמצום במספר האוכלוסיות של האזוביון הדגול במישור החוף. בפלשת מין זה כמעט נכחד למעט כמה פרטים בקרית אונו (עמי זהבי, בע"פ) והאוכלוסיה הקטנה שמצפון לבית עובד. אוכלוסיה זו מציינת כיום את הגבול הדרומי של תפוצת האזוביון הדגול בארץ. גם האוכלוסיה הידועה ממרגלות החרמון ליד מג'דל שמש נמצאת היום בתהליך של צמצום ניכר עקב הסבת שטחים לעיבוד חקלאי.

אזוביון דגול מופיע בכל האיזור הים-תיכוני כצמח של גריגות פתוחות ויובשניות או ביערות פתוחים. הוא נחשב כאחד הצמחים המנחים של חברות הכתה והגריגה באיזור זה (Zohary, 1973). הוא מעדיף לרוב כתי-גידול של אבן-חול, אך יכול להמצא גם על סלעי גיר רכים, כמו למשל באיזורים יובשניים של אנטוליה (זהרי, 1973). בארץ הוא נעדר כליל מכל הכתות והגריגות הים-תיכוניות של האיזורים החרריים ותפוצתו מוגבלת לתשתיות ממוצא חולי במישור החוף ולאבן חול קרטיקונית למרגלות החרמון. הקרקע המועדפת בארץ היא לרוב חמרה מן הוריאנטים החרסיתיים-אדומים שיוצרת לעתים מצע מלוכד דמוי אבן חול. פה ושם מוצאים את האזוביון הדגול גם על כורכר (לימן) ועל חוסמס (תל מונד, הדסים). קשה, איפוא, להכליל ולהסביר את זיקתו של האזוביון לקרקעות חמרה ב"שנאת גיר" (קלציפוביה). ככל הידוע, לא נערך שום מחקר אקופיסיולוגי שיסביר את זיקתו של האזוביון למצעים חוליים או לנגזרותיהם.

בשטחי חמרה סחופים מופיע האזוביון הדגול בשולי ערוצים המכתרים את החמרה. מרבית הריכוזים בגוש חרוצים - בני ציון ומעט גם בסביבת תל מונד מופיעים בנוף כזה. אזוביון דגול מתפתח היטב במקומות מוארים ושטופי-שמש. הוא מצליח לעתים לשרוד גם בצל חורשות אקליפטוסים שניטעו על גבי החמרה במקומות שונים בשרון, אך צמיחתו מדוכאת בתנאים אלה ולרוב הוא אינו פורח בצל. גם בתוככי גריגות צפופות של קידה שעירה ולוטם מרווני התפתחותו סובלת, ורק בשולי הגריגות הללו מוצאים פרטים יפים ומפותחים.

ברחבי המזרח הקרוב מופיע האזוביון הדגול כמלווה של יערות פתוחים. באנטוליה מציין אותו זהרי (Zohary, 1973) כמלווה של היער הפתוח של חרוב מצוי ואורך ברטיה על סלע גיר רך. מלבנון הוא תואר כמלווה של היער של אורך הגלעין על אבן חול (ראה Zohary 1973, Feinbrun 1959, ושמידע ולב ארי, 1982).

בארץ ציין אותו איג (Eig, 1939) כמין בלעדי לחברת חילף החולות - דרדר הקורים במישור החוף. זהרי (Zohary, 1973) משייך אותו לחברה החופית של אלון התבור. מן התצפיות והסקרים שערכנו אנו לאחרונה במישור החוף נראה לנו כי אזוביון דגול מופיע לרוב בתוך גריגות של קידה שעירה - לוטם מרווני - מתנן שעיר (אילנות, תל יצחק, חרוצים, בני ציון, הדסים, לימן). במקרים מועטים הוא יוצר עמדים שבהם הוא הצמח השולט. כתמים כאלה מרובים במיוחד באתרים שנשרפו פעם או יותר במשך השנים האחרונות. אין כיום מתאם ברור בין תפוצת אזוביון דגול לתפוצת שרידי יער אלון התבור. מיני חמרה אופייניים שמלווים את האזוביון הדגול במרבית שטחי תפוצתו הם לטמית ערבית, תורמוס שעיר, שמשונית הטפיון, צבעוני השרון וקיסה סוככנית.

אזוביון דגול ושמירת טבע

אזוביון דגול הינו מין צמח אשר בהיבט גלובאלי איננו נדיר כלל, ונדירותו היא תופעה מקומית בארץ. התוואים שבהם עוברים הגבולות המדיניים יוצרים נדירות שמנקודת ראות ביולוגית טהורה הם שרירותיים לגמרי (כפי שגם אנדמיזם הוא לפעמים פועל יוצא של גבולות מדיניים). למרות זאת, האוכלוסיות המקומיות של האזוביון הדגול הן ערך טבע מובהק, וזאת מכמה טעמים.

ראשית, האוכלוסיות של הארץ מצויות בקצה גבול תפוצתו של המין והן הקיצוניות כלפי גבולו של האיזור היס-תיכוני עם האיזורים הערבתיים והמדבריים. מטבע הדברים שעלינו לצפות שאלה תהיינה אוכלוסיות שעברו סלקציה לתנאים ים-תיכוניים יובשניים וקיצוניים יותר מאשר אלה השוררים למשל באיטליה, או בצרפת. איננו יודעים דבר על השונות הגנטית בין האוכלוסיות השונות הנכללות במין זה, אך אנו רשאים להניח שלאוכלוסיות הארץ גנוטיפ שונה המתאים אותן ייחודית לתנאי הארץ הספציפיים. צמצומה או היעלמותה של אוכלוסיה ספציפית זו פירושה אבדן של צירופים גנטיים שאולי לא קיימים באוכלוסיות של הארצות האחרות.

שנית, כל הנתונים מוכיחים שאוכלוסיות האזוביון הדגול נמצאות כיום בנסיגה לעומת המצב של ראשית המאה. אין ספק שהסיבה העיקרית לכך היא אבדנם של בתי-הגידול עקב השינויים המתמידים שחלים ביעודי השטחים. לפי הקטגוריות המקובלות על הארגון הבינלאומי לשמירת טבע (IUCN) מצוי היום האזוביון הדגול בארץ במעמד של "מין רגיש" (Vulnerable species).

שלישית, אזוביון דגול הוא ערך טבע גם בגלל העובדה שהופעתו יוצרת טיפוס צומח שהוא נדיר כיום בארץ. הגריגות של קידה שעירה - לוטם מרווני המלוות באזוביון דגול מצומצמות כיום כשטחן ואין דומה להם באיזורים אחרים של הארץ.

כיצד, איפוא, יש לשמר ולטפח את אוכלוסיות האזוביון הדגול שעוד נותרו בארץ? אין ספק שמניעת האבדן של בתי-הגידול והשטחים שעוד נותרו במישור החוף הוא הצעד הראשוני הנחוץ. בנוסף לכך אפשר להסתייע גם בידע האקולוגי שיש לנו על האזוביון כדי להבטיח את המשך ההתפתחות של האוכלוסיות. יש לשקול אם שריפה או צורה אחרת של פתיחת השטח תועל להתפתחות האזוביון הדגול (ראה גם סלע, 1980). נכון לעכשיו, מתקבל הרושם שהשריפות (שהן לגמרי בלתי מתוכננות!) מסייעות בטווח הקצר לאזוביון הדגול, אולם יש חשש שבטווח הארוך יתכנסו השטחים בשיחיה צפופה של קידה שעירה או לוטם מרווני (המעודדים אף הם על-ידי אש), כך שהאזוביון הדגול עלול להדחק ולהתנוון.

רק מעקב רב-שנתי אחר המגמות הדמוגרפיות של אוכלוסיות האזוביון הדגול במשטרי ניהול שונים יוכל לתת תשובה בדבר המדיניות הנאותה לשמירת הטבע בהקשר למין זה.

רשימת ספרות

- סלע, י. 1980. שמורת הטבע ע"י לימן - שינויים בהרכב הצומח. 27-28. מתוך: "במערכו של גליל" - קובץ בוטאני.
- פוטיבסקי, א., דפני, א. 1979. תבלינים, הוצ' מסדה.
- פז, ע. 1981. ארץ הצבי והיעל. הוצאת רשות שמורות הטבע ומסדה.
- שמידע, א. ולב-ארי, י. 1982. הצומח והיערות של דרום הלכנון. רתם 5.
- Eig, A. 1979. The vegetation of the light soil belt of the coastal plain of Palestine. Pal. J. Bot. Yer. ser. 1. 255-308.
- Feinbrun-Dothan, N. 1978. Flora Palestina III, Text and Plates. The Israel Academy of Sciences and Humanities. Jerusalem.
- Feinbrun IV. 1959. Spontaneous Pineta in the Lebanon. Bull. Res. Council. Israel 7D: 132-153.
- Polunin, O. and Huxley, A. 1978. Flowers of the Mediterranean. Chatto and Winds.
- Zohary, M. 1973. The Geobotanical foundations of the Middle-East. Vol. I, II, Gustav Fischer.